

Gabri van Tussenbroek
en Ranjith Jayasena

AMSTERDAM
HET WATER EN
DE MENSEN

Een dag aan de Amstel in 1275

2024 Prometheus Amsterdam

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

© 2024 Gabri van Tussenbroek en Ranjith Jayasena

Omslagontwerp Suzan Beijer

Foto auteurs Jeannette Huisman

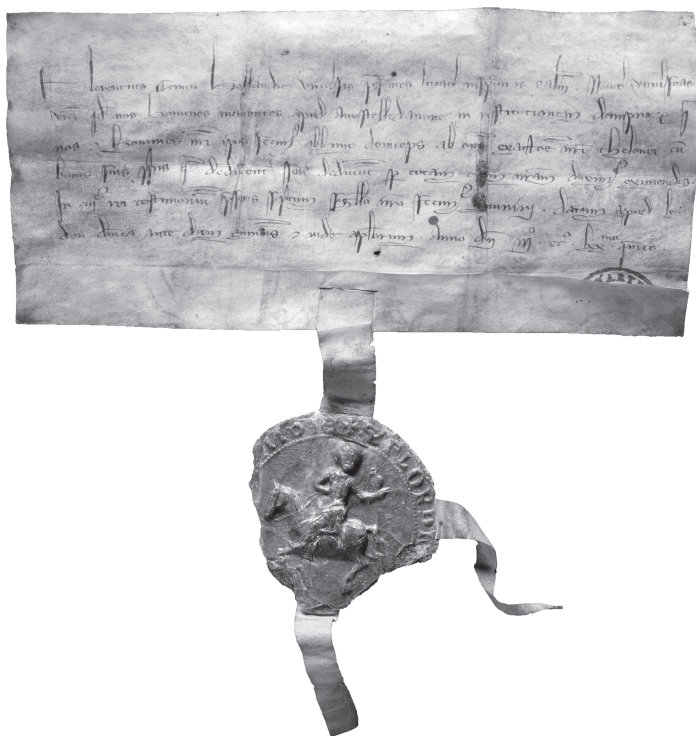
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 5723 4

PROLOOG

- ▶ **1** Floris, graaf van Holland, verklaart en maakt aan iedereen bekend, dat onze mensen bij Amestelledamme, vanwege een vergoeding van de schade die zij door ons en onze mensen hebben geleden; tolvrij mogen varen met hun eigen goederen, waar in ons gebied zij ook zullen varen of verkeren. In oorkonde der waarheid hebben wij deze brief bezegeld met ons zegel. Gedaan te Leiden op de zondag voor Sint Simon en Judasdag, in het jaar onzes Heren 1275.

750 JAAR GELEDEN, OP ZONDAG 27 OKTOBER 1275, werd opgeschreven dat er mensen bij de Dam in de Amstel woonden. Voor zover we weten was dat voor het eerst. Het document bestaat nog steeds. Jaarlijks is het op de 'verjaardag' van Amsterdam in het Stadsarchief te bewonderen. Hierdoor lijkt het alsof de geschiedenis bijna tastbaar is, maar niets is minder waar. Het jaar 1275 is vreselijk lang geleden. Er bestaan geen andere Amsterdamse documen-

ten uit die tijd, de gebouwen zijn allemaal al lang geleden verdwenen en over de gebeurtenissen van dat jaar zijn we maar heel mondjesmaat ingelicht. Goed, we weten dat de zomer van 1275 nat en koel moet zijn geweest, en dat door de vele regen herhaaldelijk overstromingen optraden. In juli stortte de Maasbrug bij Maastricht in, ten gevolge van het hoge water. En ook Holland werd waarschijnlijk getroffen. De oogst in het najaar was slecht en de mensen zullen zich zorgen hebben gemaakt hoe ze de winter moesten doorkomen.

Maar daarmee lijkt het jaaroverzicht wel zo'n beetje rond. Toch gaan we proberen een schets te maken van het oudste Amsterdam. Van dat document en alles wat daarmee verbonden was. Daarvoor moeten we een aanloop nemen en kijken we eerst naar de hoofdrolspelers, het landschap, de eerste bewoners en de macht. Om daarna het leven in die tijd van dichterbij te bekijken. Want dat kleine document in het Stadsarchief is een getuige van een uiterst dynamische samenleving, die in de tweede helft van de dertiende eeuw grote veranderingen onderging.

HET DOCUMENT

DE KANS IS GROOT DAT 27 oktober 1275 voor de meeste Amsterdammers een dag als vele andere was. Nu, 750 jaar later, beschouwen we die datum als een mijlpaal in de tijd, omdat op die dag de geschreven geschiedenis van de stad begon. Maar waarschijnlijk waren er weinigen die wisten dat op die zondag letterlijk geschiedenis werd geschreven. De mensen deden wat ze anders ook deden. Want één ding staat vast: Amsterdam is ouder dan die genoemde dag in 1275. Al veel langer werd er aan de oevers van de Amstel gewerkt en gewoond.

Toch had niemand daarvoor de moeite genomen om dat op te schrijven. Door die paar regels in het middeleeuws Latijn was het nu alsof de nederzetting met een geweldige kracht de wereld in werd geslingerd: de kracht van het woord dat bewéés dat Amsterdam bestond. Alsof hiermee pas echt was bevestigd dat er aan de monding van de Amstel in het IJ iets belangrijks gaande was.

Ook toen al was er waarschijnlijk niemand meer die precies kon vertellen hoe het ooit allemaal echt was begonnen. Een nederzetting in het veen, in een graafschap met grillige, en soms ook vage contouren. Een landschap dat beheerst werd door water, en een volk dat leefde met de seizoenen. De mensen die er woonden waren gewend aan ontberingen en rampspoed, maar kenden ook liefde en geluk. Mannen en vrouwen voor wie het bestaan onzeker was, maar die vastbesloten waren er het beste van te maken.

Het ontstaan van Amsterdam is met veel mythevorming omgeven. Van oorsprong zou het een dorp van vissers zijn geweest, of van boeren, of een combinatie van allebei. Zij zouden afkomstig zijn geweest uit Waterland, en hadden de sprong over het IJ gewaagd. Of ze kwamen van elders, uit een van de dorpen van Amstelland of van verder weg. Misschien waren het ontginners of handelaren. Of mensen die in de buurt wat grond bezaten. Of ambachtslieden, want die moesten er ook zijn.

Achter het tolprivilege van 1275 gaat een hele wereld schuil en daarom is het goed om eerst eens te kijken wie in die tijd de hoofdrolspelers waren. Heel prominent was dat de graaf van Holland, Floris de Vijfde, die had besloten de Amsterdammers tolvrijheid te verlenen. En natuurlijk de mensen die bij de dam in de Amstel woonden en die van die tolvrijheid konden profiteren. Er was de heer van Amstel, Gijsbrecht genaamd, die we nog zullen tegenkomen, en verder weg Jan van Nassau, de bisschop van Utrecht, die ook belangrijk was voor de machtsverhoudingen van die tijd.

Dankzij het werk van archeologen en historici kunnen we ons een beeld vormen van de nederzetting aan het IJ, zoals die er op 27 oktober 1275 moet hebben uitgezien. Dat beeld is niet scherp en ook niet volledig, maar door sprokkelwerk en vragen te stellen over hoe het leven er op die dag uitzag, is het mogelijk een schets te maken van Amsterdam en van de mensen die er rondliepen. Daarvoor moeten we soms ook de blik wat verder weg richten, naar Utrecht, naar Den Haag of nog verder. En we moeten vragen stellen. Heel veel vragen. Dat begint al met dat tolprivilege zelf. Wat is dat eigenlijk voor document? Waar is het van gemaakt? En wie was de schrijver die de Latijnse tekst in naam van graaf Floris voor het nageslacht vastlegde?

HET PERKAMENT

Het tafereel zal zich ergens in Holland hebben afgespeeld, maar waarschijnlijk niet in Amsterdam. In de buurt van Den Haag bijvoorbeeld, of van Leiden. Waarschijnlijk gebeurde het buiten de stad op het platteland, en voor niemand die het schouwspel had kunnen gadeslaan, was er iets bijzonders aan te zien geweest. Iemand – we weten niet wie – nam een geit, klemde die tussen zijn benen en sneed zijn keel door. Het klaaglijk gemekker had maar even geduurd.

Weinig mensen zullen zich realiseren dat het oudste document waarin de naam van de plaats Amsterdam in het Latijn staat geschreven, begon met slagerswerk. Die slacht was nodig om perkament te maken om op te schrijven. Het maken van dit perkament was gespecialiseerd werk en behalve enkele abdijen, kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders en een handjevol wereldlijke bestuurders bestond er weinig klandizie voor dit product. Maar voor een enkeling moet het genoeg zijn geweest om hiermee zijn brood te verdienen.

Het dier werd opengesneden, de huid van het vlees gestroopt, de hoeven en de randen verwijderd. Het vlees verdween in de pot om te worden gegeten, maar het belangrijkste voor ons verhaal is de huid. Die werd gewassen en van bloed ontdaan en daarna verder bewerkt. De perkamentmaker zorgde er allereerst voor dat de huid van alle oneffenheden werd ontdaan. Elk haartje, elk hobbeltje moest worden afgeschraapt en afgeschaafd, totdat er een zo glad mogelijk oppervlak ontstond. Met een geit of een kalf ging dat makkelijker dan met een volwassen rund, waarvan de huid veel minder compact was en veel grovere vezels bezat.

Was de huid eenmaal schoon en vlak genoeg, dan werd die opgespannen en gedroogd, zodat een glad vel ontstond, en vervolgens ingewreven met puimsteen of kalk.

Hierdoor werd het oppervlak nog gladder. Ten slotte werd een rechthoek uit de huid gesneden. Die zou later als oorkonde of als een dubbele pagina in een boek terecht komen.

DE SCHRIJVER

De huidenkoper en de perkamentmaker vervullen slechts bijrollen in ons verhaal. Zij zijn de toeleveranciers van producten die nodig waren om het tolprivilege officieel op te stellen. Anders is dat met de schrijver van het document, van wie het heel uitzonderlijk is dat we zijn naam kennen: Hendrick Allardsz van Middelburg. Hij verkeerde in de bevoorrechte positie dat hij niet zelf voor zijn perkament hoefde te zorgen. En ook niet voor de inkt, samengesteld uit ijzervitriool, galnoten, water en wijn. Ook voor de penen van vogelveren waarmee hij schreef, zorgden anderen, net zoals voor het koperen schrijfstiftje waarmee hij op een tafeltje met was de tekst in klad schreef. Er waren bedienden die hem voorzagen van zijn natje en zijn droogje. Hij zal in zijn hele leven weinig zware lichamelijke arbeid hebben verricht. Laat staan dat hij zich vies moest maken om zijn geld te verdienen. Als belangrijkste man van de kanselarij van graaf Floris beschikte hij over middelen die de gewone Hollander van zijn tijd als zeer luxueus moeten zijn voorgekomen.

Hendrick Allardsz was waarschijnlijk opgeleid in de abdij van Egmond, als geestelijke verbonden aan de abdij van Middelburg en een vertrouweling van de graaf. Hij kende het reilen en zeilen in het graafschap goed. Ook de graaf zelf kende hij al een aantal jaren. Sinds het jaar 1268 stond Hendricks leven geheel in dienst van graaf Floris.

De grafelijke kanselarij waar Hendrick leiding aan gaf, was in het begin een soort eenmansbedrijfje, met hooguit wat gelegenheidsondersteuning. In de decennia die volg-

den zou de kanselarij in omvang toenemen. Er kwamen meer handen beschikbaar, onder andere omdat de graaf steeds meer oorkonden uitvaardigde. Graaf Floris had een duidelijke voorkeur om afspraken schriftelijk vast te leggen, en daaraan hebben we ook de eerste vermelding van Amsterdam te danken.

Als hoge klerk in dienst van de graaf was Hendrick verantwoordelijk voor het schrijven van die oorkonden. Die moesten juridisch juist en taalkundig foutloos zijn. De betrouwbaarheid van het grafelijke gezag hing er namelijk van af. Als *notarius* moest Hendrick onberispelijk werk afleveren. In totaal zou hij minimaal 98 oorkonden in opdracht van Floris schrijven.

Op 27 oktober 1275, de dag dat Hendrick het tolprivilege voor Amsterdam schreef, verbleef de graaf in Leiden. Daar bezat Floris het Gravensteen, een stenen, verdedigbare toren, gebouwd bij een groter complex met een hoeve. Soms was hij ook op andere plekken te vinden. De graven van Holland reisden veel en bezochten elk jaar elk deel van hun gebied. Dit was een goede manier om het territorium te regeren. Daarom had de graaf ook belangrijke woningen in Dordrecht, Middelburg, 's-Gravenzande, Zierikzee en Delft. En natuurlijk in Den Haag, waar de Ridderzaal – onder graaf Floris de Vijfde gebouwd – tegenwoordig nog steeds aan de graven van Holland herinnert. Floris koos er echter ook voor om soms in abdijen te verblijven. Door zijn reizende leven kende hij zijn graafschap goed en de mensen die voor het bestuur verantwoordelijk waren eveneens. Zo hield hij een oogje in het zeil. Wanneer het nodig was, kon hij snel ingrijpen. Maar dat hij niet één vaste verblijfplaats had, bracht ook nadelen met zich mee. Wie bijvoorbeeld een grafelijke oorkonde nodig had, moest naar Floris op zoek, of afwachten tot hij eens in de buurt zou zijn.

Hendrick Allardsz reisde mee in het gevolg van de graaf. Of hij het hele archief met zich meenam, is onbekend. Uit

latere jaren weten we dat graaf Floris een ‘trésor’ bezat, een schatkist, waarin de belangrijkste akten uit zijn graafschap waren opgeborgen. We weten niet of dat een reiskist was, of dat die ‘trésor’ zich ergens in een gebouw, bijvoorbeeld in Den Haag of Leiden, of in de grafelijke abdij van Egmond bevond. Het was in ieder geval belangrijk om zuinig te zijn op geschreven akten. Voor de graaf waren zij een bewijsmiddel dat hij of een van zijn voorgangers afspraken met anderen had gemaakt. Omgekeerd waren de oorkonden met voorrechten van de graaf voor de ontvanger een belangrijk bewijs.

Op zondag 27 oktober 1275 schreef Hendrick Allardsz in een keurig handschrift een tekst van zes regels lengte. Hierin verklaarde graaf Floris van Holland dat alle inwoners van het gebied dat onder zijn gezag stond, moesten weten dat hij de mensen die bij de dam in de Amstel woonden – de *HOMINES MANENTES APUD AMESTELLEDAMME* – vrijstelde om tol te betalen over hun eigen goederen in heel zijn territorium. Dat gebied strekte zich in 1275 grofweg uit tot de huidige provincies Noord- en Zuid-Holland en een deel van Zeeland. En overal waar de mensen die in Amsterdam woonden ook kwamen mochten zij hun handelswaar brengen zonder tol te betalen. Dat de graaf tot dit besluit kwam was geen kwestie van vrijgevigheid. Achter die paar regels Latijns schrift doemt een hele wereld op van machtspolitiek, tegengestelde belangen en intriges.

DE GRAAF

En de graaf? We zullen hem hieronder nog vaker tegenkomen, dus we staan nu slechts kort bij hem stil. Floris de Vijfde was in 1275 eenentwintig jaar oud, een jonge man dus, die regeerde over een graafschap dat veel verder terugging in de tijd. Hoever precies, dat moet ook voor hem enigszins raadselachtig zijn geweest. Holland was een ver-

zameling deelregio's of gouwen, die in de loop van eeuwen waren samengesmolten. Lokale elites zetelden in kleine 'curiae' of hoven, waar dikwijls uitgebreide agrarische complexen bij hoorden. Deze lokale machthebbers vormden samen een netwerk van feodale heren – vaak ridders – en waren vazallen van de graaf.

Als graaf Floris iets had moeten vertellen over de oorsprong van zijn macht, dan had hij waarschijnlijk een gebeurtenis aan het einde van de negende eeuw in herinnering geroepen. Godfried de Noorman was toen aangesteld als hertog van Frisia, om de Lage Landen te beschermen tegen aanvallen van de Vikingen. Maar Godfried wilde meer macht en gebied dan hem toekwam. Hij vroeg aan de keizer om een schenking van wijngaarden aan de Moezel, omdat er in Frisia geen druiven wilden groeien.

De keizer had wel door dat dit een smoes was en nodigde Godfried uit om over het verzoek te komen praten. Echter niet met de bedoeling hem ook zijn zin te geven. Een vertegenwoordiger van de keizer voerde de onderhandelingen en provoceerde Godfried daarbij. Godfried werd boos en beledigde de keizerlijke gezant, die daarop zijn zwaard pakte en Godfried vermoordde. De keizer had nu niets meer van hem te duchten.

Het was een Friese edelman, Gerulf, die mogelijk een rol heeft gespeeld bij het in de val lokken van Godfried. Gerulf werd nu in het westen van Frisia tot graaf benoemd, en dit was het begin van het graafschap Holland. De vader van Floris, graaf Willem II, was een verre opvolger van Gerulf.

Floris was nog maar anderhalf geweest toen zijn vader, de rooms-koning Willem II, sneuvelde in de strijd tegen de West-Friezen. Willem was met zijn paard door het ijs gezakt en daarna door zijn tegenstanders vermoord.

Floris' vader was niet alleen graaf van Holland, maar ook koning van het Heilige Roomse Rijk. Hij had dus een uiterst belangrijke dubbelfunctie. Als hij niet zo onfortuin-

lijk aan zijn eind was gekomen, had de Hollandse geschiedenis er anders uitgezien. Het was namelijk de bedoeling geweest dat Willem nog verder in de hiërarchie zou stijgen. Hij zou door de paus tot keizer van het Heilige Roomse Rijk worden gekroond. Maar door zijn vroegtijdige dood is het niet zover gekomen.

Door de dood van Willem was de kleine Floris graaf van Holland geworden. Op papier althans. Aanvankelijk leidde zijn tante Aleida het graafschap in naam van Floris. Maar in 1266, toen Floris twaalf jaar oud was, werd hij als meerderjarig beschouwd en nam hijzelf de leiding over.

In Amsterdam, waar bij het aantreden van Floris al een nederzetting was, had de jonge graaf niets te zeggen. De wildernis waar Amsterdam was ontstaan vormde het grensgebied tussen het graafschap Holland en het bisdom Utrecht. De grens tussen die twee gebieden werd door opeenvolgende graven en bisschoppen betwist en was gedurende eeuwen een ideale voedingsbodem voor conflicten. Ten westen vanwaar in de vijftiende eeuw de Kostverlorenvaart zou worden gegraven – het tegenwoordige stadsdeel Nieuw-West – lag het gebied van Floris. Alles ten oosten daarvan hoorde bij Utrecht. Het gebied van het latere Amstelland – en dus ook de binnenstad van het tegenwoordige Amsterdam – viel dus onder het gezag van de bisschop van Utrecht.

Maar lang zou dat niet meer duren. Floris had zijn oog laten vallen op de monding van de Amstel. Een aantal jaren later zouden de verhoudingen aanzienlijk zijn veranderd.

3 Lanspunt gemaakt in de dertiende-eeuwse smederij aan de Nieuwendijk.

5 cm

